

Літературна освіта підлітків в Україні: психолого-педагогічні основи

О. А. Слижук

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна
Corresponding author. E-mail: olesja_2014@ukr.net

Paper received 23.09.19; Accepted for publication 11.10.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-208VII85-11>

Анотація. У статті розглянуто психолого-педагогічні основи літературної освіти підлітків та розкрито підходи до їх реалізації в середніх навчальних закладах в Україні. Визначено, що підлітковий вік є найбільш продуктивним для розвитку когнітивних та емоційних новоутворень особистості, на які й доцільно спиратися у доборі художніх текстів для читання й інтерпретації підлітків. Обґрунтовано доцільність оновлення змісту літературної освіти шляхом ознайомлення з найкращими текстами сучасної української літератури.

Ключові слова: психологічні новоутворення, педагогічні підходи, література для підлітків, літературна освіта, літературний канон.

У зв'язку з прийняттям в Україні нового Закону «Про освіту», відбувається імплементація його положень у вітчизняному освітньому просторі, зокрема потребує змін і система шкільної літературної освіти. Серед проблем, які є актуальними в цьому контексті, – зміна шкільного літературного канону, перегляд методів викладання літератури, технології й стратегії інтерпретації й аналізу художнього твору читачами середнього і старшого шкільного віку тощо. Тому постає потреба й визначення психологічних засад сприйняття й інтерпретації художніх творів у підлітковому віці та розгляду пов'язаних із цим педагогічних підходів до організації освітнього процесу.

У вітчизняному літературознавстві спостерігається тенденція виокремлення літератури для підлітків в окремий напрямок досліджень, зумовлена масовою появою її на книжковому ринку й увагою до неї юних читачів.

Про підліткову книгу та її особливості розмірковують у своїх дослідженнях У. Баран [1], Н. Богданець-Білокаленко [2], Т. Качак [3] та ін. Вони виокремлюють підлітковий вік як складову частину дитячого. Визнаємо слушною цю концепцію й зауважимо, що підліткова література має свої особливості, що дозволяє виділити її з-поміж літератури для дітей та юнацтва. На одну з таких особливостей вказує Т. Качак: «Можливість чіткої ідентифікації читача з героєм – знакова риса сучасної підліткової літератури. Автор залишає читачам право оцінювати поведінку юних героїв, схвалювати чи критикувати їхні вчинки, робити власні висновки у процесі засвоєння нового емоційного досвіду» [3, с. 205]. Дослідниця, розглядаючи сучасну реалістичну прозу для юних читачів, зауважує в ній зміну естетичної парадигми, орієнтацію на зміну канону та вказує на тенденції її розвитку, зумовлені «відсутністю тематичних обмежень, відвертим художнім осмисленням тих проблем, про які не прийнято було говорити у літературі, які вважалися «низькими», «нелітературними» (фізіологічне дорослішання, набуття сексуальності, приховані бажання і дорослий досвід) та були забороненими для юних читачів; розгалуженою жанровою системою; поглибленням психологічної характеристики дітей-героїв; переосмисленням літературної традиції попередніх епох; відвертістю письма» [3, с. 209]. Насправді ж реалістична проза – один із різновидів літератури для підліт-

ків, адже сучасні тинейджери мають різноманітні інтереси, а також, унаслідок своїх вікових особливостей, вони менше заглиблені у свої особисті почуття (кохання, самовизначення, «дорослі» бажання), ніж реципієнти в юнацькому віці.

За спостереженнями У. Баран, сучасний читач-дитина/підліток в Україні має ряд характеристик, основні серед яких – емоційність, обмеженість у реальному спілкуванні, конфліктність, агресивність [1, с. 14]. Одним із засобів, які нівелюють агресивні риси підлітків, сприяють створенню комфортного середовища у спілкуванні, є художні книги різних жанрових модифікацій.

Увага до особливостей розвитку особистості в підлітковий період спостерігається і в сучасних наукових дослідженнях з психології (посібник Л. Василенко, М. Савчина [4], монографії Н. Макаренко, Н. Токаревої, А. Шамне [5] та ін.). Науковці вважають підлітковий вік найбільш продуктивним для розвитку особистості. На їхню думку, він характеризується певними психологічними новоутвореннями, які зберігаються у психіці протягом усього життя й впливають на мотивацію до саморозвитку. Ці новоутворення впливають і на вибір книг, формування читачьких потреб особистості в період дорослішання. М. Савчин і Л. Василенко виділяють серед них почуття дорослості й потребу у самоствердженні [4, с. 205], тоді як Н. Токарева, на основі узагальнень концепцій вітчизняних учених – цілу низку, виділяючи як основні складові когнітивний розвиток, розвиток емоційно-вольової сфери, психосоціальний розвиток [6, с. 373]. Читання художніх творів впливає на розвиток усіх цих складових, формуючи пізнавальні й емоційні потреби підлітків, сприяючи їхній соціалізації.

Мета нашої статті полягає у виділенні психолого-педагогічних основ літературної освіти підлітків та в розкритті підходів до їх реалізації в середніх навчальних закладах в Україні.

У процесі виконання цього дослідження ми послуговувалися аналізом публікацій Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва (м. Львів), узагальненням концепцій учених, викладених у літературознавчих, психологічних і педагогічних працях, присвячених проблемам читання художньої літератури у підлітковому віці, а також використали результати своїх багаторічних спостережень уроків української

літератури в школах міста Запоріжжя, бесід з учителями-словесниками та дітьми підліткового віку.

У процесі виокремлення етапів шкільної літературної освіти необхідно спиратися на дослідження з вікової психології. Зокрема, у посібнику М. Савчина, Л. Василенко зазначається: «Підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-15 років, що відповідає середньому шкільному вікові, тобто 5-9 класам сучасної школи другого ступеня» [4, с. 194]. Обираючи твори для читання й інтерпретації у гімназійних класах, слід орієнтуватися на художню літературу для підлітків, а не для дитячого читання. Розмивання або неврахування вікових меж шкільного віку призводить до втрати підлітками інтересу до читання художніх творів, адже часто канонічні програмові твори нецікаві учням, бо не порушують проблем, які їх хвилюють в емоційному плані, й не становлять пізнавальної цінності.

Якщо спиратися на ці проблеми, виокремлені на основі проведених психологами досліджень особистості підлітків, і спроектувати на теоретико-літературні засади формування кола підліткового читання, то можемо назвати критерії добору художньої літератури для підлітків:

- літературні герої – підлітки (особливості характеру: почуття дорослості, неврівноваженість, мрійливість, поривчастість, скептицизм у сприйнятті реальної дійсності);
- нарація з погляду особистості, яка перебуває у стані дорослішання й пізнає світ емпірично, часто іронічність оповіді;
- наявність вимріяних, фантастичних елементів, які суперечать реаліям, або цілих фентезійних світів, так званої «віртуальної реальності»;
- швидка зміна подій, інколи несподіване розгортання сюжетних ліній;
- увага до детального змалювання взаємин персонажів;
- на першому плані – внутрішній світ персонажа, його почуття й переживання;
- розгортання подій у впізнаваних юними читачами місцях;
- події, віддалені у часі, вимагають історичних екскурсів і реконструкцій, упізнаваних алюзій;
- художній текст, крім естетичної парадигми, має пізнавальний зміст.

Важливо також враховувати психологічні механізми сприйняття підлітками художніх творів.

Науковці виділяють у літературі для дітей та юнацтва канонічну й неканонічну, спираючись на ідеологічне поняття «канон», який має тенденцію до зміни, оскільки переважно суголосний законам суспільства, у якому функціонує. За критерієм канонічності/неканонічності в царині літератури для дітей та юнацтва виділяють «белетристику» (сучасну художню літературу) та «класику». Саме читання белетристики більше приваблює сучасних підлітків, але вони ще не в змозі самостійно осмислити її образну природу й зрозуміти на рівні «зрілого» читача.

Канонічність художньої літератури для підлітків визначають на основі критеріїв художньої образності й доступності віковій категорії. Хоча сучасні українські тинейджери й читають багато книг зарубіжної

літератури, але ідентифікація їхньої Я-особистості з особистістю протагоніста буде більш повною, коли вони діють у найбільш схожих ситуаціях не тільки психологічного плану, але й національно-культурного, власне українського. Тому сучасна українська література є більш зрозумілою підліткам на змістовому, формальному й культурному рівнях. Більш зрозумілою є й художня образність, близька сучасним дітям ментально.

У художніх творах підлітків цікавить людина як носій певних властивостей особистості. Від включеності в події твору вони поступово переходять до його об'єктивного сприйняття. У школярів-підлітків зростає коло усвідомлених моральних якостей особистості, з'являється інтерес до формування характеру людини, мотивів її поведінки. Однак вони не завжди вміють оцінити особистість літературного героя в цілому, врахувати й проаналізувати різні обставини й мотиви його поведінки. Більшість учених упевнені в необхідності зберегти наївно-реалістичне сприйняття учнів середнього шкільного віку, у зв'язку з тим, що усвідомлення підлітками художньої, естетичної цінності відбувається, як правило, пізніше.

Індивідуальна читацька інтерпретація підлітками сучасних творів української літератури відбувається і в процесі самостійного читання, але найбільше на уроках української й зарубіжної літератур у школі. Уміння інтерпретувати, тобто розуміти інтенції художнього твору, в індивіда формуються протягом усього життя, але його основи закладаються в підлітковому шкільному віці. Тому формування умінь інтерпретувати художні твори – основна мета сучасної шкільної літературної освіти. Для цього процесу важливий синтез наукових підходів: літературознавчого, психологічного, педагогічного, комунікативного, соціокультурного – та врахування їх у формуванні інтерпретаційної компетенції. Це й засвідчують наукові студії літератури для дітей та юнацтва в часописі «Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва» (2011-2017 рр.).

Сприйняття й розуміння художнього твору підлітками відбувається через збудження у юних читачів емоцій, переживань, життєвих вражень, але й доповнюється його літературознавчим аналізом, навички здійснювати який формуються в процесі шкільної літературної освіти.

Оскільки у підлітковому віці особистість найбільш інтенсивно розвивається, саме в цей час важливим є створення соціальних умов, у яких би відбувалось формування основоположних новоутворень. Такі умови створюються в середовищі виховання підлітка – у сім'ї, у школі, у товаристві однолітків. М. Савчин, Л. Василенко зазначають, що «враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітка, його соціальної позиції у світі дорослих. Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі соціальних відносин (відносин із навколишнім світом), моральній та духовній атмосфері» [4, с. 198]. Більшість часу у роки навчання підлітки проводять у школі, тому саме тут можливо створити моральну й психологічну атмосферу для розвитку особис-

тості підлітка, а роль уроків української й зарубіжної літератури у цьому процесі найбільш значна, бо недарма літературу здавна називають «людинознавством».

Педагогічними умовами, сприятливими для розвитку читацького потенціалу підлітків є створення комфортного освітнього середовища, застосування сучасних дидактичних технологій, вибір стратегій інтерпретації художніх творів тощо.

Моделювання освітнього середовища, сприятливого для формування у підлітків інтересу до читання, а на його основі – предметної літературної компетентності, можливе за зміни підходів до літературної освіти, що суголосне з психологічними дослідженнями Н. Токаревої: «Комунікативне моделювання особистісних конструктів підлітків має відбуватися в умовах діалогічного партнерства педагога та учнів, що є адекватним індивідуально-віковим можливостям суб'єктів учіння та враховує досвід конструктивної міжсуб'єктної комунікації. Діалогічний вектор педагогічного спілкування створює передумови для надання необхідної психологічної підтримки суб'єктам освітнього процесу, сприяє гармонізації суб'єктивних вимірів реальності на основі партнерських стосунків (і зокрема – визнання принципової рівності особистісних (а не статусних) позицій педагога і учня)» [6, с. 265]. Комфортне для підлітків освітнє середовище можна створити в умовах сучасного уроку літератури, поєднуючи особистісно орієнтований, ігровий, діяльнісний підходи.

Особистісно орієнтований підхід в освіті започаткований відомим ученим С. Рубінштейном. Він є пріоритетним у теоретичних дослідженнях про виховання й розвиток особистості підлітка й широко використовується вчителями-практиками. У 2009 році Інститутом педагогіки НАПН України (з ініціативи А. Фасолі) започатковане проведення щорічного Всеукраїнського фестивалю педагогічних ідей «Мій особистісно зорієнтований урок», на якому відбувається обмін науковими концепціями й практичними рекомендаціями з реалізації особистісно орієнтованого підходу під час викладання гуманітарних предметів.

Ігровий підхід передбачає використання дидактичних ігор у процесі сприйняття й інтерпретації художніх творів. У іграх, зокрема й дидактичних, більше значення надається самому процесу проведення, ніж результатів. Крім того, вони сприяють розслабленню, ненапруженості у сприйнятті матеріалу, одночасно підлітки отримують задоволення від самого процесу гри й отримують пізнавальну інформацію, яка регламентується шкільною програмою з української літератури. Використання дидактичних ігор на уроках української літератури вимагає ретельної підготовки вчителя, розробки чітких інструкцій для учнів. Не доречно проводити ігри на кожному уроці літератури, бо із родзинки, цікавинки у викладанні вчителя вони можуть перетворитись на звичайну навчальну рутину й втратять своє значення та викличуть спротив учнів. Краще використовувати літературні ігри на уроках узагальнення й систематизації знань, а також позакласного читання. Це дасть можливість учителю відійти від жорстких рамок програми й проектувати гру, залучити значно ширший матеріал. Н. Токарева вважає найбільш ефективними для розвитку особистості у

підлітковому віці рольові ігри як різновид дидактичних: «Прагнення підлітків до моделювання елементів соціальних взаємовідносин відображається у рольових конструкціях діяльності формальних і неформальних підліткових об'єднань. У даному контексті не викликає сумнівів ефективність долучення до технології психолого-педагогічного супроводу суб'єктогенезу підлітків рольових ігор» [6, с. 253]. Використання підлітками рольових ігор у процесі інтерпретації художнього твору сприяє зближенню й порівнянню власних життєвих орієнтирів з поведінковими стереотипами літературних героїв, розвиває емоційний інтелект шляхом повторного переживання й контролю емоцій, які виникають під впливом змальованих в художньому творі життєвих ситуацій, суголосних з тими, які переживає підліток в реальному житті.

Використання діяльнісного підходу в освіті, розробленого ще на початку ХХ ст. американськими вченими Д. Дьюї, В. Кіппатриком, Е. Колінгсом як «метод проектів» та популярного в радянських школах 60-70-х років цього ж століття, актуалізоване із впровадженням у початкових класах концепції «Нової української школи». Цей методологічний підхід може бути основоположним і в літературній освіті підлітків, якщо спрямувати його на розвиток основних соціально-психологічних та моральних особливостей особистості в цьому віці: почуття дорослості, прагнення до самостійності, незалежності від дорослих; прагнення не лише більше знати, а й більше вміти, формування самосвідомості, Я-концепції [4, с. 194]. Реалізація діяльнісного підходу в літературній освіті підлітків відбувається, коли відбувається поступове ускладнення різних видів навчальної діяльності, пов'язаних з читанням та інтерпретацією художнього твору, а перевага надається творчій самостійності юних читачів у роботі над художнім твором.

Упровадження розглянутих підходів відбувається за умови використання нових технологій навчання: інтерактивних, комунікативних та літературно-творчих, які стають основою для моделювання уроків української та зарубіжної літератури.

Інтерактивні технології широко застосовуються в освітній практиці середньої та вищої школи України з початку ХХІ ст. Їм надається перевага тоді, коли за відносно короткий відрізок часу треба подати важливу й велику за обсягом інформацію. Напрацьовані й окремі інтерактивні вправи для роботи з текстом художнього твору, які можна використовувати для групової роботи у 5-6 і в 7-9 класах («Діалог», «Синтез думок», «Спільний проект», «Пошук інформації», «Коло ідей» тощо).

Комунікативні технології спрямовані на розвиток навичок спілкування у процесі літературного читання. До них належать завдання на розвиток критичного мислення й уміння висловлюватися усно та письмово з приводу прочитаної книги (закриті-відкриті запитання, аналіз-синтез-оцінка проблем, порушених у художньому творі, робота з особливостями художньої розповіді, дискусія і дебати тощо).

Літературно-творчі методики в літературній освіті підлітків використовуються для розвитку творчих здібностей учнів, знайомлять із особливостями пись-

менницької майстерності й дають змогу спробувати себе в ролі автора художнього твору (сторітеллінг, літературне кафе, створення тексту за поданим початком, стилістичний експеримент та ін.).

Для розкриття естетичного потенціалу художніх творів сучасної літератури для підлітків актуальною є розробка стратегій їх інтерпретації й аналізу.

Зважаючи на те, що основним завданням інтерпретації художнього твору є його розуміння й співтворчість із автором, визнаємо найбільш доцільною для літературної освіти підлітків мультидисциплінарну стратегію, у рамках якої виокремлюємо два напрямки: власне літературознавчий (теоретичний) й індивідуальну читацьку інтерпретацію (практичний), мета якої – розуміння й сприйняття читачем інтенцій художнього твору.

Літературознавча (філологічна, теоретична) інтерпретація творів сучасної української літератури для підлітків – актуальний і перспективний напрямок досліджень, який потребує практичної реалізації в соціумі та, зокрема, у шкільній літературній освіті.

Індивідуальна читацька інтерпретація сучасних творів для дітей відбувається і в процесі самостійного читання, але найбільше на уроках української і зарубіжної літератури в школі.

Уміння інтерпретувати, тобто розуміти інтенції художнього твору, в індивіда формуються протягом усього життя, але його основи закладаються в підлітковому шкільному віці. Тому формування умінь інтерпретувати художні твори – основна мета сучасної

шкільної літературної освіти. Для цього процесу важливий синтез наукових підходів: літературознавчого, психологічного, педагогічного, комунікативного, соціокультурного – та врахування їх у формуванні інтерпретаційної компетенції.

Сприйняття й розуміння художнього твору відбувається через збудження у юних читачів емоцій, переживань, життєвих вражень, але й доповнюється його літературознавчим аналізом, навички здійснювати який формуються в процесі шкільної літературної освіти і є одним із її основних завдань.

Отже, оновлення змісту літературної освіти для підлітків в Україні має відбуватись із врахуванням чинників:

- психологічних (сучасні дослідження з вікової психології підлітків, механізми сприймання ними художніх творів, опора в організації читацької діяльності особистісних новоутворень цього періоду життя);
- педагогічних (створення комфортного освітнього середовища, застосування сучасних дидактичних технологій, вибір стратегій інтерпретації художніх творів).

Перспективним є методико-літературний напрямок у продовженні цього дослідження, який передбачає створення оптимальних моделей уроків оновленої системи літературної освіти підлітків в Україні, в основі якої – читання й інтерпретація кращих зразків сучасної української й зарубіжної літератур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран У. С. Дитяча та підліткова література: процеси ідеологічної та естетичної канонізації-деканонізації // Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва. Вип. VI. Старобільськ, 2016. С. 8-17.
2. Богданець-Білоskalенко Н. І., Качак Т. Б. Сучасна українська література для підлітків: огляд останніх років // Українська мова і література в школах України. 2017. № 4. С. 21-24.
3. Качак Т. Сучасна українська реалістична проза для підлітків: зміна естетичної парадигми // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. Випуск 67. Частина 2. С. 202–211.
4. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія: нав. посіб. Вид. 3-тє, переробл. і допов. Київ: ВЦ «Академія», 2017. 368 с.
5. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
6. Токарева Н. М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору: монографія. Кривий Ріг, 2015. 446 с.

REFERENCES

1. Baran, U. S. Children's and teenage literature: the processes of ideological and aesthetic canonization-decanonization // Literature. Children. Time. Bulletin of the Center for the Study of Literature for Children and Youth. No. VI. Starobilsk, 2016. pp. 8-17.
2. Bogdanets-Biloskalenko, N. I., Kachak, T. B. Modern Ukrainian Literature for Teens: A Review of Recent Years // Ukrainian language and literature in Ukrainian schools. 2017. № 4. P. 21-24.
3. Kachak, T. Modern Ukrainian Realistic Prose for Teens: Changing the Aesthetic Paradigm // Bulletin of the University of Lviv. The philological series. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2018. Issue 67. Part 2. P. 202–211.
4. Savchyn M., Vasylenko L. Age psychology: a textbook. Kyiv: Academy Publishing Center, 2017. 368 p.
5. Tokareva, N. M., Shamne, A.V., Makarenko, N.M. The modern teenager in the system of psychological and pedagogical support: a monograph. Kryvy Rіg, 2014. 312 p.
6. Tokareva, N. M. Modeling of personal constructs of teens in dimensions of educational space: monograph. Kryvy Rіg, 2015. 446 p.

Literary education of teens in Ukraine: psychological and pedagogical bases

O. A. Slyzhuk

Abstract. The article deals with the psychological and pedagogical bases of teenage literary education and describes approaches to their implementation in secondary schools in Ukraine. It's determined that adolescence is the most productive for the development of cognitive and emotional neoplasms of the personality, which should be relied upon in the selection of artistic texts for reading and interpretation of teens. The expediency of updating the content of literary education by acquaintance with the best texts of modern Ukrainian literature is substantiated.

Keywords: *psychological neoplasms, pedagogical approaches, literature for teens, literary education, literary canon.*